

Hrnčíř, Bohumil

Příspěvek k popisu významové stránky morfemu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1985, vol. 34, iss. A33, pp. [39]-44

ISSN 0068-2705

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101333>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BOHUMIL HRNČÍŘ

PŘÍSPĚVEK K POPISU VÝZNAMOVÉ STRÁNKY MORFÉMU

Morfém jako znak má stránku výrazovou a stránku významovou. Lingvisté, kteří zdůrazňují výrazovou stránku morfému, jsou ve svém odporu vůči významu inspirováni především nedostatečnou postižitelností a labilitou významové stránky znaku, a vidí proto v morfému především nebo výhradně distribuční jednotku. Tak C. E. Bazell (1962) je přesvědčen, že centrální místo morfému v lingvistickém popise je plně zaručeno jeho povahou distribuční jednotky, zatímco významová stránka představuje velmi labilní, měnlivý a nestálý rys morfému. Spolu s M. Dokulilem (1968) máme za to, že „právě nutným zřetelem k významu se liší rozbor označujícího na znakové rovině od rozboru označujícího na rovině diferencní, zkoumající zvukovou stránku jazyka pouze se zřetelem k její schopnosti diferencovat označující v rovině znakové“.

Mezi výrazovou a významovou stránkou znaku předpokládáme specificitou kovariantnost, tedy určitou soudržnost mezi oběma stránkami znaku, v našem případě morfému. Symetrický vztah — každé nedělitelné složce významu odpovídá pouze jedna nedělitelná složka výrazu — vykazují jazyky aglutinační a izolační, kdežto flexivní jazyky symetrii porušují.

V citovaném článku rozeznává Miloš Dokulil několik případů porušení symetrie mezi označujícím a označovaným ve slovanských jazycích. Na ose syntagmatické jde o spřeženou expozici (jeden element výrazu vyjadřuje více než jeden element významu, např. slovanské deklinační morfémy), rozštěpenou expozici (jeden element významu se vyjadřuje více než jedním elementem výrazu, např. prefix *nej-* a sufix *-ejš-* — pro vyjádření superlativu v češtině), nulovou expozici (nulové koncovkové exponenty, např. genitiv plurálu v češtině *žen, lavic, měst*) a prázdnou expozici (třídní morfémy sloves diferencují pouze slovesné třídy, např. *nes-e-š, pros-í-š, děl-á-š*).

Na ose paradigmatické narušuje zásadní symetrii synkretismus (homofonie morfémů, např. v ruské deklinaci též význam je vyjadřován různými morfy — nominativ singuláru je vyjadřován alomorfy *-e, -o, -a, -Ø*, nebo jeden morf nese naprosto různé významy — nulový morf nese významy nominativu singuláru, akuzativu singuláru, genitivu plurálu a akuzativu plurálu) a diskretismus (např. formální variantnost v 7. pádě jednotného čísla — *рыкой : py-кою*).

Asymetričnost výrazové a významové stránky znaku vedla k pokusům o izolované zkoumání výrazového a významového plánu jazyka. I když takové zkoumání nelze odmítat, přece nelze ztrácet se zřetele dialektickou jednotu obou.

Přes veškerou složitost vztahu označujícího a označovaného v rámci morfému je jasné, že jako prvek variabilní nefunguje celý morfém, to jest obě jeho složky, nýbrž jen označující. Označované zůstává invariantní a pouze tato invariantnost označovaného zajišťuje totožnost morfému a konstituuje morfém. Je tomu právě tak proto, že funkce označujícího je distinktivní a v rámci této funkce se může označující jakkoliv měnit.

B. S. Chajmovič (1969) v tomto smyslu upozorňuje, že povaha označovaného je izomorfní s fonémem a že právě složky označovaného mají tentýž vztah k morfému jako distinktivní rysy k fonému.

Podobně jako je foném konstituován svazkem distinktivních rysů, je označované morfému, a tedy i sám morfém konstituován svazkem významů. Mezi strukturou gramatických a lexikálních významů je však zásadní rozdíl.

B. S. Chajmovič ukazuje tento rozdíl na slově *теплая*. Toto slovo obsahuje lexikální a gramatický morfém a každý z nich má několik významů. Lexikální morfém s několika významy se však vyskytuje jen v systému jazyka, kdežto v řeči využívá jen jednoho významu svazku, např. *теплая вода*, *теплая встреча*, *теплая кампания*, *теплая шуба*. Avšak gramatický svazek významů (nominativ singuláru feminina, 1. stupeň) se uchovává též v jazyce i v řeči. A právě v tom je izomorfní s fonémem, protože i foném je svazek distinktivních rysů, který se uchovává v jazyce i v řeči. Gramatické významy jsou izomorfní s fonémy kvalitativně i kvantitativně, obojí totiž tvoří uzavřené řady, kdežto lexikální významy představují řady otevřené.

Při studiu svazků gramatických významů je žádoucí vyloučit vliv lexikálních významů tak, že operujeme s gramatickými významy, které jsou vázány na stejné významy lexikální. Jestliže se nám nepodaří vyloučit lexikální význam právě tímto způsobem, máme co činit s tím či oním významem lexikálně gramatickým. Tak je tomu např. s kategorií rodu u substantiv — nemůžeme změnit rod substantiva, aniž bychom změnili jeho lexikální význam.

Slovotvorné významy jsou na přechodu mezi významy lexikálními a gramatickými. Podobně jako lexikální významy tvoří otevřené řady a podobně jako gramatické významy se vyskytují v systému jazyka i v řeči. Jsou poměrně vysoce abstraktní a buď rodově zařazují vznikající slovo, nebo zobecňují příznaky řady předmětů či jevů. V obou případech však konstituují slovo.

Označované morfému je tedy realizováno třemi druhy významů — gramatickým, lexikálním a slovotvorným.

V daném jazyce v určité době je počet gramatických významů konečný; také počet gramatických kategorií je konečný. Gramatickou kategorií chápeme totiž jako souhrn korelačních opozic se stejným korelačním příznakem a členy těchto opozic jsou právě jednotlivé gramatické významy.

V současné spisovné ruštině je podle nové akademické mluvnice 18 gramatických kategorií (u substantiv kategorie rodu, životnosti-neživotnosti, čísla a pádu, u adjektiv kategorie rodu, čísla, pádu a komparativu, u sloves kategorie vidu, slovesného rodu, způsobu, času, osoby, čísla a gramatického rodu, u zájmen kategorie rodu a čísla a u číslovek kategorie rodu) a v nich

s přiblížením k slovním druhům 54 a bez rozlišení slovních druhů 28 gramatických významů. Gramatické významy nezávisí na věcném významu slova, nejsou konkrétní a vyznačují se vysokým stupněm abstrakce. Obvykle vyjadřují vztahy mezi jevy a mezi slovy a pojmy nebo ukazují vztah mluvčího k předmětům a jevům.

Lexikální významy tvoří otevřenou řadu a jsou v asociativním vztahu k představě o nějakém prvku skutečnosti, o jeho vlastnostech a stavu a slouží k jeho odlišení od jiných podobných prvků.

Další rozdíl mezi významem lexikálním a gramatickým spočívá také ve struktuře svazku lexikálního a gramatického, eventuálně lexikálně gramatického morfému. Jednotlivé složky svazku gramatického morfému jsou rovnocenné (jsou totiž prvky různých gramatických kategorií) a vzájemně nezaměnitelné, kdežto mezi složkami svazku lexikálního morfému je patrná přísná hierarchie, která přisuzuje dominantní postavení tomu ze svazku významů, který je obsažen ve všech textových realizacích daného lexikálního morfému. Morfém /*mena*/ nese jako hlavní význam „warm“, který je určitým způsobem modifikován ve všech shora uvedených kombinacích. Při těchto textových použitích může jít o nejrůznější změny významu — zužování, rozšiřování, přenášení podle souvislosti a podle podobnosti, změny v hodnocení — základní významová souvislost je však uživateli jazyka pocítována jako synchronně evidentní. A tento základní význam je jádrem lexikálního významu a garantem významové souvislosti všech významů modifikovaných.

V důsledku vztáženosti na mimojazykovou entitu může mít lexikální význam i řadu vlastností jevu mimojazykové reality. Každý předmět, jev a vztah objektivní reality kromě hlavních znaků má řadu vedlejších podružných vlastností a rysů anebo je nemá, ale mluvčí je může do entit objektivní reality vkládat. Vlastnosti objektů, jevů a vztahů se vlastně redukuje na jistým způsobem kvalifikované operace subjektu, na jistou subjektivní aktivitu člověka. Takové objektivní a subjektivní rysy mimojazykové entity jsou pak základnou pro specifikaci a přenášení významů slov.

Z toho je zřejmé, že mluvčí nebo posluchači sami vkládají ten či onen význam do svazku lexikálních významů označovaného a tím vlastně do jisté míry sami určují počet i kvalitu jednotlivých významů lexikálního svazku. Přesto však je přítomnost některých složek svazku buď obligátní, nebo velmi pravděpodobná. Obligátně je součástí lexikálního svazku — jak vyplývá z toho, co bylo shora napsáno — základní význam či významové jádro lexikálního morfému.

Všimněme si lexikálního významu kořene ve slovech

вода,
водный,
многоводье,
обводнить.

Zjišťujeme, že jeho významovým jádrem je ve všech případech chemická sloučenina označená vzorcem H_2O . Protože však jde o označení mimojazykové entity, obsahuje lexikální svazek ještě v daném případě kategoriální význam substance, a protože jde o substanci, ještě také rod. (Viz Oliverius, 1967.) Nese tedy morfém v ruském slově *вод-а* tyto významy:

chemická sloučenina H₂O,
 substance,
 ženský rod.

Významové jádro zůstává zachováno i tehdy, když je integrováno do významu specializovaného na základě zužování, rozšiřování či přenášení významu podle souvislosti nebo podle podobnosti nebo na základě změny v hodnocení.

Např. české slovo *voda*, jako útvar nejbližší vyšší roviny oproti morfu /*vod-*/ má podle Horálka (1967) tyto významy:

1. význam základní → kapalina určitých chemických vlastností, význam celkový — to, co je vodě podobné, co ji připomíná, i voda sama;
2. speciální významy k významu základnímu:
 - a) vodní tok nebo vodní nádrž apod.,
 - b) voda s přírodní příměsí nebo připravovaná jako nápoj,
 - c) kapalina číroostí připomínající vodu, též roztok, v němž voda tvoří hlavní součást;
 - d) povodeň.
3. přenesený význam: abstraktum, které nějak vodu připomíná (zpravidla v pl., např. *klidné vody pražského života*).

Kategoriální význam substance jako složka lexikálního významu není stabilní a může být dalšími významy zprava učiněn neplatným, např. *vodnatěti*, *vodní*, *vodový*. Podobně se neutralizuje v tomto případě i rod; v morfému *vod-* se v uvedených slovech neprojevuje, a pokud je to žádoucí, je vyjadřován explicitně těmi výrazovými složkami, které nesou rodový význam, např.

vodnatěl — mužský rod,
vodního — mužský a střední rod,
vodovou — ženský rod.

Z výše uvedeného vyplývá, že kategoriální význam doprovází významové jádro, tj. základní význam svazku lexikálního významu označovaného nejnižší znakové jednotky. Vztah kategoriálního významu k morfému je stejný jako vztah slovního druhu ke slovu. Abychom si uvědomili povahu kategoriálního významu a jeho adekvátnost vzhledem k morfému, všimněme si některých myšlenek jedné z prací o slovních druzích.

O. P. Sunik definuje ve své monografii (1968) slovní druh jako gramatickou třídu, zahrnující slova s tímž „společným gramatickým významem“. Autor rozeznává tyto „společné gramatické významy“: předmětnost, atributivnost, procesualnost a příznakovost příznaku. Tyto významy prý platí pro všechny jazyky, a lze podle nich dělit slova s nominativní funkcí na substantiva, adjektiva, verba a adverbia. Zájmena mají funkci zástupnou. Ostatní slova nemají funkci nominativní, a nejsou to tedy slovní druhy. Jde o předložky, spojky, částice a citoslovce.

O. P. Sunik dále tvrdí, že „společný gramatický význam“ není obsažen v některé z částí slova, nýbrž že proniká celým slovem, projevuje se v každé strukturní složce, i v jeho věcném lexikálním významu, i v jeho gramatických významech, v konfrontaci s významy a tvary jiných slov, ve slovních spojeních a větách, v řeči, v textu, v celém systému jednotek a složek jazykové

struktury bez ohledu na morfologický typ a genealogickou skupinu. Znamená to tedy, že „společný gramatický význam“ je vyjádřen zásadně celým slovem a nelze ho připisovat některé složce slova.

Srovnajme však slova *straník, černice, soudce, včerejšek*. Podle O. P. Sunika každé z nich jako celek vyjadřuje předmětnost, a proto jsou všechna slova substantiva. Jestliže si však vyčleníme kořenové morfémy */stran-/*, */čern-/*, */soud-/*, */včer-/*, vidíme, že kromě významového jádra nese každý uvedený morf ještě informaci o kategoriálním významu, který není totožný se „společným gramatickým významem“ celého slova. V prvním případě jde o kategoriální význam substance */stran-/*, ve druhém případě o kvalitu */čern-/*, ve třetím o proces */soud-/* a ve čtvrtém o okolnost */včer-/*. Jestliže tyto kořenové morfémy, vyjadřující různé kategoriální významy, jsou součástí slov s tímž „společným gramatickým významem“, musíme hledat příčinu tohoto stavu v segmentech za těmito kořeny, které jsou ve všech případech substanciální, takže je substanciální celý útvar, např.

stran - ík - Ø
 čern - ic - e
 soud - c - e
 včer - ejšek - Ø.

Podobně můžeme najít slova, jejichž kořenový morf vyjadřuje týž „společný gramatický význam“, avšak celá slova patří k různým slovním druhům, např. v češtině

stran-	} substance	ík - Ø	— substance
kniž-		n - í	— kvalita
zahrad-		nič - í	— proces
hon-		em	— okolnost

Jak jsme dostali z kořene s významem substance vždy jiný „společný gramatický význam“? Ke kořenovému morfému s významem substance jsme totiž připojili derivační morfém s významem substance, kvality, procesu a okolnosti. Z toho je vidět, že kořenový morfém nese kromě významového jádra kategoriální význam, který je neutralizován dalšími derivačními morfémy zprava. O kategoriálním významu celého slova, o slovním druhu rozhoduje kategoriální význam posledního morfu zprava. Ovšem i slovně-druhovú příslušnost lexému může být neutralizována ve vyšší rovině, přičemž se mění i distribuce lexému (*tajný, školné* apod.).

Máme za to, že lze vystačit s šesti kategoriálními významy. Rozlišujeme tyto kategoriální významy kořenových morfémů:

1. kategoriální význam substance */kn'ig-, kn'iz-/*
2. kategoriální význam kvality */b'el-/*,
3. kategoriální význam okolnosti */zd'es-, zd'eš-/*,
4. kategoriální význam procesu */chod-, chod'-, chož-/*,
5. kategoriální význam kvantity */dv-, dv'-/*,
6. kategoriální význam zástupnosti (*on, ona, ono*).

Svazek lexikálních významů, který konstituuje označované kořenového morfému, se skládá ze základního lexikálního významu (významového jádra) jako složky obligátní a imanentní a z obligátního zprava neutralizovatelného kategoriálního významu. Jestliže je ve svazku vyjádřen i kategoriální

význam substance, pak je jeho součástí ještě i rod jako složka obligátní, avšak zprava neutralizovatelná; podobně je-li součástí svazku kategoriální význam procesu, obsahuje svazek ještě obligátní a zprava neutralizovatelný význam aspektu.

Svazek slovtvorných významů v rámci jednoho označovaného se skládá ze základního modifikačního významu, kategoriálního významu neutralizovatelného zprava a z dílčího modifikačního významu. Rovněž v tomto případě je kategoriální význam substance doprovázen rodovým významem a kategoriální význam procesu významem aspektu.

Základní modifikační význam buď prostorově, časově, kvantitativně nebo vůbec okolnostně dotváří význam nesený celou další částí slova (v případě prefixálního morfému) nebo okolnostně blíže určuje předcházející část slova nebo ji zařazuje do nadřazené rodové třídy (v případě sufixálního morfému).

Označované prefixálního morfému je konstituováno pouhým základním modifikačním významem, označované sufixálního morfému obsahuje vedle základního modifikačního významu ještě kategoriální význam neutralizovatelný zprava. I zde platí, že kategoriální význam substance je doprovázen rodovým významem a kategoriální význam procesu významem aspektu. Třetí složkou označovaného je dále ještě dílčí modifikační význam, který je vlastně konkretizací základního modifikačního významu.

Svazek slovtvorných významů, který konstituuje označované afixálního morfému, se tedy skládá z obligátního a imanentního základního modifikačního významu, z fakultativního a neutralizovatelného kategoriálního významu, z fakultativního a neutralizovatelného rodu či aspektu a z fakultativního a neutralizovatelného dílčího modifikačního významu.

Označované flexivního morfému se skládá z jednoho nebo několika obligátních a imanentních gramatických významů.

LITERATURA

- BAZELL, C. E.: Meaning and the Morpheme. In: *Linguistic Essays*, New York 1962, s. 132.
- DOKULIL, M.: Dialektika výrazu a významu v morfologické struktuře slova v slovanských jazycích. In: *Ceskoslovenské přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*, 1968, s. 17—26.
- HORÁLEK, K.: *Filosofie jazyka*. Praha 1967, kap. 4.2.
- CHAJMOVIC, V. S.: O grammatičeskoj kategorii. *Filologičeskiye nauki*, 1969, 2, s. 83—89.
- OLIVERIUS, Z. F.: *Morfemnyj analiz sovremennogo russkogo jazyka*. Praha 1967, s. 52.
- SUNIK, O. I.: *Obščaja teorija častej reči*. Moskva 1968, s. 42.

К ВОПРОСУ ОБ ОПИСАНИИ СМЫСЛОВОЙ СТОРОНЫ МОРФЕМЫ

Автор считает морфему минимальной частью выражения, несущей простое или сложное значение. Морфема является диалектическим единством означающего и означаемого. В качестве переменного элемента функционирует означающее; означаемое остается инвариантным и обеспечивает существование морфемы. Ее означаемое конструируется пучком значений. Различаются лексические, грамматические и словообразовательные значения. Корневая морфема с несколькими лексическими значениями встречается только в системе языка, тогда как в речи реализуется только одно значение.

Автор характеризует лексические, грамматические и словообразовательные значения, вводит понятие категориального значения и описывает имманентные, нейтрализуемые, обязательные и факультативные части означаемого.